

Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 7/3 2018 s. 1444-1455, TÜRKİYE

Araştırma Makalesi

KİTĀBU BULĠATU'L-MUŞTĀK FĪ LUĠATI'T-TÜRK WE'L-KİFÇĀK SÖZLÜĞÜNÜN İÇERİĞİ VE ESERDEKİ ALINTI KELİMELER*

Gülhan al TÜRK**

Geliş Tarihi: Nisan, 2018

Kabul Tarihi: Temmuz, 2018

Öz

Araplara Türkçeyi öğretmek amacıyla yazılmış *Kitābu Bulġatu'l-Muštāk fī Luġati't-Türk we'l-Kıfçāk* isimli eser, Memlûk-Kıpçak Dönemi'nde yazılmış sözlük ve gramer kitapları arasında büyük bir öneme sahiptir. Bu çalışmanın amacı, bu sözlüğü tanıtmak ve eserde yer alan yabancı kelimeler hakkında bilgi vermektir. Bu çalışma iki bölümden ibarettir: 1. *Kitābu Bulġatu'l-Muštāk fī Luġati't-Türk we'l-Kıfçāk*'in içeriği. Bu bölümde eser hakkında bilgiler verilecek ve eserde kullanılan metot üzerinde durulacaktır 2. *Bulġatu'l-Muštāk fī Luġati't-Türk we'l-Kıfçāk*'da alıntı kelimeler. Bu bölümde ise eserin içinde geçen alıntı kelimelere örnekler verilecektir.

Anahtar Sözcükler: Memlûk-Kıpçak, Bulġatu'l-Muštāk, Arapça, Farsça.

THE DICTIONARY OF KİTĀBU BULĠATU'L-MUŞTĀK FĪ LUĠATI'T-TÜRK WE'L-KİFÇĀK'S CONTENT AND FOREIGN WORDS IN IT

Abstract

The dictionary of *Kitābu Bulġatu'l-Muštāk fī Luġati't-Türk we'l-Kıfçāk* which written in order to teach Turkish to Arabs, gained a great importance among the dictionaries and grammar books of the Mamluk-Kipchak period. This study aims to introduce this dictionary and to give information about the foreign words in it. The study consists of two parts: 1. *Kitābu Bulġatu'l-Muštāk fī Luġati't-Türk we'l-Kıfçāk*'s content 2. The foreign words in *Kitābu Bulġatu'l-Muštāk fī Luġati't-Türk we'l-Kıfçāk*. In the first part an information about the dictionary will be given and the method used in the work will be emphasized. As to the second part, examples will be given to foreign words in this dictionary.

Keywords: Mamluk-Kipchak, Bulġatu'l-Muštāk, Persian, Arabic.

*Bu çalışma *Kitābu Bulġatu'l-Muštāk fī Luġati't-Türk we'l-Kıfçāk Üzerine Dil İncelemesi* adlı Doktora tezinden üretilmiştir.

** Öğr. Gör.; Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Bölümü, gulhan-alturk@hotmail.com.

Giriş

Kitābu Bulġatu'l-Muštāk fī Luġati't-Türk we'l-Kıfçāk (BM)¹ (Türk ve Kıpçak Dilini Merak Edenin Kaynak Kitabı) sözlüğü, Kıpçak-Oğuz sahası için büyük önem taşıyan bir eserdir. Bu eser aslen Türk olan Cemālū'd-Dīn Ebū Muhammed Abdullāh et-Türkī tarafından kaleme alınmıştır. Yazılış tarihi kesin olmamakla birlikte, Ebu Bekir adlı bir şahsın, eseri 1451 yılında okuduğunu kaydetmiş olması, bize eserin bu tarihten önce yazılmış olduğunu göstermektedir (Zajāczkowski, 1958, s. XIV-XV). Müellif, ön sözünde eserini *Tercümān el-Luġat et-Türkiyye* (Türk dilinin tercümesi) olarak adlandırmıştır. Bu kitap Arapça-Türkçe bir sözlük olmakla birlikte, benzerlerinin aksine, ön sözünde Araplara Türkçeyi öğretmek maksadıyla yazıldığına dair bir bilgiye yer verilmemiştir.

Eserin tek el yazması Paris Bibliotheque Nationale'de bulunmaktadır. Turc No. 293 numarada kayıtlıdır (Btalogue, 1932, s. 300/1). Sözlüğün her sayfası on satırdan ibarettir. Sözlük, 21x 15 ½ cm ebadındadır. Eser, 7a ile 88b varakları arasında yer almaktadır. Metin baştan sona harekelidir; Arapça kelimeler siyah, Türkçe kelimeler ise kırmızı mürekkeple yazılmıştır.

BM'nin kapağında müellifin isminin yanı sıra, bu eserin sahibi olduğu anlaşılan ('Umar bin 'Usmān el-Câ'ferī) ismi dikkat çekmektedir. Müellif bütün çalışmasını Kıpçak şivesi üzerine yaptığını ifade etmiştir (Caferoğlu, 1931, s. 95). Ayrıca eser incelendiğinde, hem Oğuz-Türkmen hem de Kıpçak diyalektiği özellikleri taşıdığı görülmektedir.

Büyük bir özenle hazırlandığı anlaşılan sözlüğün adı ve müellifi, ilk sayfaya süslü ve güzel bir hatla işlenmiştir. Giriş sayfaları ise düz satırla klasik biçimde yazılmıştır. Giriş sayfalarından sonra eserin metni zikzaklı ve baklavalı biçimde üçer sütuna bölünmüştür. Her sayfada bu düzene riayet edilmiş, ayrıca kelimeler yirmi üç baklava dilimi biçiminde, yan yana ve alt alta sıralanmıştır. Kitabın bu düzeninin, öğrenmeyi daha dikkat çekici bir hâle getirdiği söylenebilir (Toparlı, 1992, s. 12; Özyetgin, 2001, s. 60-61; Argunşah, 2011, s. 237-238).

BM'nin nerede yazıldığı konusu tartışmalıdır. BM, Suriye'de mi yoksa Mısır'da mı yazılmıştır? Zajāczkowski'ye göre bu soruya cevap vermek güçtür. Ancak malzemeler değerlendirildiğinde: Mısır'da ekilen bütün bitkiler -pamuk hariç- Suriye'de de mevcuttur. Kavramlar ve sözler Mısır ve Suriye'de ortak olarak kullanılmıştır. Bunların yanı sıra, deniz ve nehir ile alakalı bazı kelimeler, gemi türleri (kerreb, uçan, kırbat) gibi kelimelerin daha çok Suriye, Irak ve civarlarında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Eserde şehir adı olarak yalnızca "metatez" ses olayına uğrayan *İrbil* (Erbil), *İvril* şeklinde kaydedilmiştir. Erbil şehri kervan

¹ Bu çalışmada, *Kitābu Bulġatu'l-Muštāk fī Luġati't-Türk we'l-Kıfçāk* eseri (BM) kısaltmasıyla belirtilmektedir.

yollarının birleşme noktası olduğu ve Mısır'dan ziyade Suriye için daha önemli bir şehir olduğu için adı BM'de zikredilmiştir. Ayrıca, Suriye Arap şivesinde eski Süryaniceden gelen damla, kırağ (الذجن، النقطة) gibi kelimeler ve bütün diğer deliller ışığında BM'nin Memluk döneminde Suriye'de yazıldığı düşünülmektedir (Zajączkowski, 1958, s. X-XIV). Ancak BM'de tespit ettiğimiz “sürek şirt” (BM, 11a/2) ifadesi, Nil nehri sahilinde yaşayan bir hayvanın adıdır. Etinin tadı güzeldir ve ona kara timsah adı verilmiştir (Al-Turk, 2012, s. 87). Bu ifadeden yola çıkarak eserin Mısır'da yazıldığı da düşünülebilir. Nitekim Memlûk Devleti hem Mısır hem de Suriye bölgesinde hâkimiyet kurduğu için eserin bu bölgelere ait kelimeleri içermesi doğal bir durumdur.

Eser üzerinde Polonyalı Türkolog Ananiasz Zajączkowski çalışmıştır. İlk çalışması *Manuel Arabe de la Langue des Turc et des Kiptchaks* (Époque de l'État Mamelouk), 1938 yılında Varşova'da yayımlanmıştır. Bu çalışmanın ön sözü Fransızca olarak yazılmıştır. *Bulğatu'l-Muştaşk*'ın ikinci kısmı ise 1954 yılında yayımlanmıştır. Zajączkowski *Vocabulaire Arabe-Kipchak de l'époque de l'Etat Mamelouk, Bulğatu'l-Muştaşk fi luğat at-Turk wa'l-kıfçak, II- ére partie Le nom* adını taşıyan bu çalışma da Varşova'da yayımlamıştır. 1958 yılında ise *Bulğatu'l-Muştaşk*'ın sayfalarının fotoğraflarını ve sadece isim kısmını *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'époque de l'Etat Mamelouk, Bulğatu'l-Muştaşk fi luğat at-Turk wa'l Qıfçaq, I Le nom* adıyla yine Varşova'da yayımlamıştır (Zajączkowski, 1958, s. XIV).

BM'de geçen kelimeler, Lehçe ve Fransızca karşılıkları ile verilmiştir. Ayrıca Gulnara Raşatovna Gaynutdiova'ya ait, *İstoriko-Lingvistiçeskiy Analiz Türko-Tatarskogo Pismennogo Pamyatnika XIV Veka Camal al-Dina at-Turki* “Kitābu Bulğatu'l-Muştaşk fī Luğati't-Türk we'l-Kıfçāk” (XIV. yy. Camal al- Dina at-Turki tarafından Tatar Türkçesiyle yazılmış olan *Kitābu Bulğatu'l-Muştaşk fī Luğati't-Türk we'l-Kıfçāk*'ın çevirisi ve lengüistik analizi) adlı bir çalışma da bulunmaktadır. Bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde BM'nin tarihi, kültürel yapısı ve oluşum prensibi; ikinci bölümde, BM'nin morfolojik ve fonetik özellikleri; son bölümde ise söz varlığı ve fiil tabanı ele alınmıştır. Eserde bunların yanı sıra, sonuç bölümü, kaynakça ve sözlük yer almaktadır (Gaynutdiova, 2005). Bu eser üzerine yapılan son çalışma ise, Gülhan AL-TURK tarafından *Kitābu Bulğatu'l-Muştaşk fī Luğati't-Türk we'l-Kıfçāk Üzerine Dil İncelemesi* adlı doktora tezidir (Al-Turk, 2012).

1. *Kitābu Bulğatu'l-Muştaşk fī Luğati't-Türk we'l-Kıfçāk*'ın İçeriği

BM sağ ve sol sayfalarla beraber toplam yüz seksen varaktan ibarettir. İsim bölümü, 7a ile 20b numaralı varakların arasında yer almaktadır. Geri kalan 20b ile 89a arasındaki varaklar ise fiil bölümünü içermektedir. Cemālū'd-Dīn et-Türkī, BM'yi kendisine özgü bir sistemle

yazmıştır. Buna göre, eserin ilk sayfasında Türkçede karşılığı bulunmayan Arap harfleri; /s, ث/, /z, ظ/, /z, ض/ ve *muhammel ayın* /ع, ع/;² /g, / sesi Farsçadaki üç noktalı kef harfi ile /ك/ yazılmıştır. Ayrıca dal harfinin üstünde tı /ط, /d / ve tı harfinin üstünde dal /ط, /t / ile yazılmış kelimeler hem /t/ hem de /d/ ile okunur. /c/ ile /ş/ arasındaki ses ise (...).³

Cemâlû'd-Dîn et-Türkî, diğer klasik müellifler gibi Allah'a hamd ve şükredip Hz. Muhammed'e salavat getirerek eserine başlamıştır. Daha sonra BM'yi "Türkçenin Tercümân Kitabı (Türkçe Sözlüğü)" olarak adlandırmıştır. Müellif kitabındaki maddeleri yazarken Alâ'ed-Dîn Bilig el-Kıpcakî'nin telif ettiği *el-Anwâr el-Mudi'a* ve *İmâdü'd-Dîn Dâwûd bin Ali bin Muhammed el-Warrâk el-Mısrî* tarafından yazılan *es-Saḥîh Mine'd-Dürreti'l-Mudi'a*'dan faydalandığını kaydetmiştir.

Cemâlû'd-Dîn et-Türkî BM'yi *İsim* ve *Fiil* olmak üzere iki ana bölüme ayırmıştır. *İsim* kısmı dört bölüm ve on yedi fasıldan oluşup konularına göre gruplandırılmıştır. *Fiil* bölümü ise Arap alfabesine göre düzensiz bir şekilde tertip edilmiştir. *İsim* kısmında; Allah'ın adı ve gökyüzündeki gezegenler, madenler, dinî konular, bakliyat, yiyecekler ve içecekler, hayvanlar, hastalıklar, yabani hayvanlar, sürüngenler, kuşlar ve sayılar konuları yer almaktadır. Zarf bölümünde zaman ve yer zarfları, zamirler gibi konulardan bahsedilmiştir. Fiil bölümü ise isim bölümünden sonra yer almakta ve fiillerin çekimlerini içermektedir.

Cemâlû'd-Dîn et-Türkî, Arapça kelimelerin çoğunu fasih Arapça ile diğer kelimeleri ise halk dili ile yazmıştır. Bu yüzden bazı kelimeler yanlış yerlere yerleştirilmiştir. Örneğin: ظلع *aḳṣa*- "aksamak" fiili /zı/ bölümünde yer almaktadır (BM, 60b/10). Hâlbuki bu fiilin /zı/ ile değil /tı/ ile başlaması gerekirdi ve /tı/ bölümüne yerleştirilmeliydi. Başka bir örnek vermek gerekirse, *buz* "buz", بُزُ (كذلك القتام الغبو) (BM 9a/10) maddesindeki الغبو kelimesi *buz* kelimesinin karşılığı değildir ve bir sonraki *doz* kelimesinin yanında yer alması gerekmektedir (BM 9a/10).

BM'deki bütün Arapça madde başı kelimelerin karşılığı olan Türkçe kelimeler tamamen harekelendirilmiştir.

Bazen aşağıdaki örneklerde olduğu gibi, Arapça kelimelerin karşılığı olarak Türkçe kelimeler yerine Farsça ve Arapça kelimelerin verildiği de görülmektedir:

²Arap dil bilimcileri, birbirine benzeyen harfleri ayırmak ve yazarken imlâ hatasından kaçınmak için harflere bazı sıfatlar vermişlerdir. Bu ayrımlardan birisi *el-mu'cam* المعجم ve *el-muhmel* المهمل şeklinde yapılan ayrımdır. *El-mu'cam* noktalı harler, *el-muhmel* ise noktasız harflerdir. Bu tanıma göre *gayın* harfi *mu'cam*, *ayın* harfi *muhammel* olarak nitelendirilir (el Harini, H.1302, s. 230-235).

³BM'de bu cümleden sonraki yazılar siliktir; fakat burada müellif /c/ ile /ş/ arasındaki sesin yazılışı ile ilgili bilgi vermek istemiştir. Biz bu çalışmada /ç/ sesinin birkaç örnek haricinde hep /ج/ harfi ile yazıldığını tespit ettik.

Arapça-Arapça: *Kürrâsa* “mushaf, mukaddes kitap (Kuran)”, كُرَّاسَاهُ (مصحف) (BM, 8b/6), *müzd* “sevap, ahiret günü, ücret”, مُزْدُ (الثواب، الاخرة) (BM, 11b/10), *hısım* “akraba, akrabalık, hısım”, خَيْمِمْ (القرابة) (BM, 14b/3).

Arapça-Farsça: *firişteler* “ferište, melekler”, فَرِشْتَلَرُ (الملايكة) (BM, 8b/7), *yaban* “yaban, çöl” يَبِينُ (البرية) (BM, 9b/3). Bir örnekte de müellif madde başı Arapça kelimenin karşılığı olarak Arapça ve Farsçadan oluşan مُنْطَجَكَّرُ *munaṭ çeker* [ş] “şeker kamışı” tanımlamasını kullanmıştır (BM, 13b/7).

Farsça-Farsça: *Keravansara* “kervansaray, han” كَرَوَانَ سَرَا (الخان) (BM, 10a/9).

BM'nin içerisinde madde başı kelimelerin karşılığı bazen tek kelime olarak bazen de birkaç kelime ile verilmiştir. Örneğin isim bölümünde: *orman* “orman” (الذوح ، الغابة، الشعري) (BM, 9b/9), *köpri* “köprü” (القنطرة والجسر) (BM, 10a/8), *çınlık* “kayık, sandal” (الشعاري، العشارى،) (BM, 10b/9). Fiil bölümünde: *yut-* “yutmak, atmak” (بلع، مج) (BM, 35a/2), *yat-* “yatmak, uyumak”, (بات، نام، رقد) (BM, 36a/5), *bağ-* “bakmak”, (تطلع، طلع، نظر) kullanılmıştır (BM, 39b/4).

Madde başında yer alan Arapça kelimenin Türkçe karşılığı bazen eş anlamlı iki kelime ile bazen de üç kelime ile verilmiştir. Örneğin: *sefer et-* “sefer etmek, yolculuğa çıkmak” (سافر) (BM, 48a/8), *ket-* “gitmek” (راح) (BM, 48a/8), *köç-* “göçmek” (رحل) (BM, 48a/8); *tuç* “tuç, tunç” (النحاس) (BM, 10b/2), *yaz* “sarı bakır” (النحاس الاصفر) (BM, 10b/2); *kaşır* “kalın kum” (الرمال) (BM, 10b/4), *kum* “kum” (BM, 10b/7), *özen* “özen, çay, ırmak” (النهر) (BM, 10b/7), *arg* “arık, içinden su akıtmak için toprağı kazarak yapılan ark” (BM, 10b/7), *aşar* “akar, çay, dere, ırmak” (BM, 10b/7).

Cemâlû'd-Dîn et-Türki eş anlamlı Türkçe kelimeleri verirken yer yer Farsça, Arapça Kıpçakça ve Oğuzca eş anlamlı kelimeleri kullanmıştır. Örneğin:

- Türkçe-Farsça: (الدواء) kelimesi *oṭ* “ot, ilaç” (BM, 11b/4), (*Far.*) *derman* “ilaç, deva” olarak verilmiştir (BM, 11b/4).
- Arapça-Kıpçakça: (الغلبة والصداع) kelimesi için (*Ar.*) *zahmet* “zahmet, zarar”, “kazanan, kâr, menfaat” (BM, 12a/2), “zahmet, zaruret” karşılıkları verilmiştir (BM, 12a/2).
- Kıpçakça-Oğuzca: (زرر) kelimesi için Kıpçakçanın *tüwmele-* توملدي kelimesi “düğmelemek” (BM, 46b/9) ve Türkmencenin *düğmele-* karşılığı verilmiştir (BM, 46b/9).

BM’de *İsim* bölümünde isim, isim çekimi, zamirler, zaman zarfları ve edatlar gibi konulara yer verilmiştir. Eserde edatlar için ayrı bir bölüm bulunmamakta, bu konu zarf başlığı altında ele alınmaktadır. *Fiil* bölümünde ise fiiller; geçmiş zaman, geniş zaman ve emir kipine göre çekilmiş hâleriyle yer almaktadır.

2. *Kitābu Bulġatu’l-Muštāk fī Luġati’t-Türk we’l-Kıfçāk’da Alıntı Kelimeler*

BM’de bin elli dört kelime yer almaktadır. Bu kelimelerin iki yüzü alıntıdır. BM’de hem Türkçe hem de Arapça madde başı olarak verilen kelimeler arasında Farsça, Moğolca, Arapça, Berberice, İtalyanca, Sanskritçe, Slavca, Soğdakça ve Toharca kelimelerin de yer aldığı tespit edilmiştir⁴.

Farsça

BM’de Farsça kelimeler Türkçe eklerle ve birleşik olarak kullanılmıştır. Bunun yanı sıra bazı kelimeler Farsça isimlerden türemiş veya Farsça bir isim ile Türkçe fiillerden oluşmuş birleşik fiillerdir.

- BM’de tespit edilmiş Farsça isimlere örnek: ارمغان *armağan* “armağan, hediye” (BM, 11a/8; Eker, 2009: 246), اروننا *arwana* “arvana, dişi deve” (BM, 13a/3; Steingass, 2005: 40; Derleme Sözlüğü, 2009: I/337), باجا *Baca* “Baca, delik, tepe penceresi” (BM, 19a/3; Türkçe Sözlük, 2005: 173), بۇرغا *burga* “burga, boru” (BM, 12a/5; Steingass, 2005: 176), كُنْجِي *künçi* “küncü, susam” *küncid* kelimesinden gelmektedir (BM, 12b/10; Steingass, 2005: 1053), مرغ *muğ* “zerdüşt rahibi, ateşe tapan, payen” (BM, 11a/9; Steingass, 2005: 1846), قُرْمَا *kurma* “hurma” (BM, 14a/8; Steingass, 2005: 456), يابان *yaban* “yaban, çöl” (BM, 9b/3; Steingass, 2005, s. 1524).
- Türkçe eklerle kullanılan Farsça kelimelere örnek: فَرِشْتَلَرُ *firîşteler* <Far. *firîşte* + Kıp. *ler* “ferište, melekler” (BM, 8b/7), نامازلىق *namâzlık* <Far. *namâz* + Kıp. *lık* “namazlık, seccade” (BM, 11b/6), بازاردا *bazarda* <Far. *bazar* + Kıp. *da* “pazarda” (BM, 20a/9). Ayrıca, bu eserde Farsça kelimelere gelen Kıpçakça ve Arapça ile birleşik kelimeler vardır. Örneğin: ارزۇبرجى *ârzüberici* <Far. *ârzü* + Kıp. *berici* “rızkı veren Allah” (BM, 8b/5), چارداق *çardak* <Far. *çar* + Ar. *dağ* “çardak, tarla, bahçe ve başka yerlerde ağaç dallarından örülmüş barınak” (BM, 19a/4; Türkçe Sözlük, 2005, s. 395).
- BM’de Farsça isimlerden türemiş fiillere örnek: داغلادى *dağladı* “dağladı (hayvan için damga, işaret)” (BM, 77b/8; Steingass, 2005, s. 498), ايسمرلادی *ismarladı*

⁴ Alıntı kelimelere ayrıntı olarak bk. (Al-Türk, 2012, s. 40-41).

“ısmarladı, teslim etti” (BM, 49b/5; Clauson, 1972, s. 241), مُهْرَلَدِي *mühürledi* “mühürledi” (BM, 45a/5; Steingass, 2005, s. 1353).

- Farsça bir isim ile Türkçe fiillerden oluşan birleşik fiiller: أَزَادَ اَتْتِي *azad etti* “azad etmek”, (BM, 31a/5; Steingass, 2005, s. 42), خَشَّ اَلْدِي *hoş ol-* “hoş olmak” (BM, 60a/8; Steingass, 2005, s. 485), بِيْشْمَانْ اَلْدِي *pişman ol-* “Pişman olmak” (BM, 86a/9; Steingass, 2005, s. 253), طَمَاشَا اَتِي *tamâşâ et-* “temâşâ etmek, seyretmek” (BM, 37a/3; Steingass, 2005, s. 323), زِيَانْ اَتِي *ziyân et-* “ziyân etmek” (BM, 44b/4; Steingass, 2005, s. 632).

Moğolca

BM’de geçen Moğolca kelimelere örnek: بَاسَا (ne) *basa(ne)* “+DAn fazla, daha” (BM, 20b/1; Gülensoy, 1974, s. 238), بَجْنُ *beçin* “maymun” (BM, 16a/1; Gülensoy, 1974, s. 247; Poppe, 2009, s. 956; Ölmez, 1997, s. 179), چَري *çeri* “çeri, ordu” (BM, 12a/9; Krueger, 2002, s. 210), اِبَارُ *ibar* “ıpar, misk” (BM, 11a/5; Krueger, 2002, s. 210), كُومُشُ *kümüş* “gümüş” (BM, 10b/1; Clauson, 1972, s. 247; Eren, 1999, s. 166), قُلُنْ *kulan* “yaban eşeği” (BM, 15b/3; Krueger, 2002, s. 209), طَطْرُغُنْ *tuṭurğan* “pirinç (nebat)” (BM, 12b/5; Gülensoy, 1974, s. 257; Güner, 2017, s. 22).

Ancak, eserde Moğolca bir isim ile Türkçe fiilden oluşan sadece كِرْتِي *kir et-* “kirlletmek” kelimesi geçmektedir (BM, 87b/5; Al-Turk, 2012, s. 335; Gülensoy, 1974, s. 256).

Arapça

BM’de tespit edilmiş çok sayıda Arapça kelime bulunmaktadır. Bu kelimelerin bazıları tek olarak geçmektedir, bazıları ise Farsça- Arapça veya Arapça- Kıpçakça kelimelerden oluşmuştur. Diğerleri ise Arapça isimlerden oluşmuş birleşik fiillerdir.

- Tek başına geçen Arapça kelimelerin örneği: اَتَا *ete* “su kanalı için kazılmış yer” (BM, 10a/2; İbn Manzūr, 1981, s. 22-23), كُرَّاسَاهُ *kürrāsā* “Mushaf, mukaddes kitap (Kuran)” (BM, 8b/6; İbn Manzūr, 1981, s. 4/2405), مُزْدُ *müzd* “sevap, ahiret günü, ücret” (BM, 11b/10; Büstânî 1987, s. 387), قَبَاصُ *kabaş* “çok hareketli; güçlü; iri köpek” (BM, 15b/5), سَوُوْ *sewüw* “sevk, hareket, sefer; gönderme, götürme” (BM, 12a/5). Bu kelimenin kökeni Araçadaki سَوُوْ “gönderme, götürme” kelimesinden gelmektedir. (Asım Efendi, H. 1305, s. 3/897), زَاهْمَتُ *zahmet* “zahmet, zarar” (BM, 12a/2;

İbn Manzūr, 1981, s. 1984), كَوْزُ *kewur* “gavur, kâfir” (BM, 11a/9), زهلا *zehle* (Ar.) “cesaret, şecaat” (BM, 11b/8).⁵

- BM’de Farsça- Arapça veya Arapça- Kıpçakça kelimelerden oluşan birleşik kelimeler: أَرْفَطَاقُ *aruḳtaḳ* <Kıp. *aruḳ*+ Ar. *taḳ* “Üç Orion yıldızı, Avcı takımıyıldızı” (BM, 9/1), مُنْطَجَكْرُ *munaṭ çeker* <Ar. *manuṭ* + Far. *çeker* “nebat veya meyve şekeri” (BM, 13b/7; Steingass, 2005, s. 752),⁶ دُنْدُلْبِي *düindülbi* <Kıp. *dün*+ Ar. *dülb+i* “gece vakti, geceleyin” (BM, 19a/1; İbn Manzūr, 1981, s. II/1406). (Ar.)
- BM’de Arapça isimlerden oluşan birleşik fiiller: مَزِدْ اَتِّي *müzed et-* “bir şeyi satmak için çağırarak” (BM, 85b/7), نُوْرُ قُلْدِي *nûr kıl-* “aydınlattı” (BM, 85a/10), سَفَرِ اَتِّي *sefer et-* “sefer etti, yolculuğa çıktı” (BM, 48a/8), سَلَامِ اَدْرِ *selam et-* “Selam verdi” (BM, 48b/1), طَمَعِ اَتِّي *tama’ et-* “tamah etti”, (BM, 59/7), زِيَارَتِ كِلِ *ziyaret kıl-* “ziyaret etti” (BM, 46a/3), زُلْمِ اَتِّي *zulüm et-* “zulmetti”, (BM, 60b/5). هَلَاكِ اَتِّي *helak et-ti* “telef etti, yok etti” (BM, 29a/3).⁷

Berberice

تَكَّتْ *teget* “bir nevi zift, reçine, katran” (BM, 10b/9; Dozy, 1980, s. 2/14-15).

Bulgarca

اُصْ *uuş* “mum” (BM, 14a/8; Atalay, 2006, s. I/ 59-23).

İtalyanca

طُبَا *topa* “tapa, tıpa, şişe gibi dar delikleri yarayan mantar, cam, tahta veya plastikten tıkaç, ambar kapısı” (BM, 10a/4; Türkçe Sözlük, 2005, s. 1903).

Slavca

صَمْلَا *şamla* “samla, iri çiy damlası, zift, katran” (BM, 10b/10; Derleme Sözlüğü, 2009, s. V/ 3535; Türkçe-Rusça Sözlük, 1994, s. 947; Räsänen, 1969, s. 399).

Sanskritçe

يُكْ *yek* “şeytan- mecaz olarak tohum yapan kasırğa” (BM, 9a/5; Doğan, 2009, s. 334).

⁵Müellif, الجسارة *kelimesinin karşılığını madde başında Arapça olarak زهلا* “kalbi müsterih her kimse” olarak vermiştir. TZ’de *zehley* kelimesinin sonuna gelen /y/ Arapça nispet sıfatlarının Türkçe birinci derecede karşılığı {+II} eki olur (Korkmaz, 2007, s. 53).

⁶Bu kelime, Arapçada *manuṭ* منوط “bir ağaç türü” ve Farsçada *çeker* جكر “şeker” kelimelerinden oluşturulmuştur. *Bk..* (Al-Türk, 2012: 129).

⁷Zajaczkowski, هلاك، تلف fiilleri eş anlamlı olarak değerlendirip Türkçedeki karşılığını *it-* fiili olarak vermiştir. Hâlbuki bu kelimenin karşılığının *helak et-* “helak etmek” olması gerekirdi (G. Türk).

Soğdakça

كَنْتَ *kent* “Köy, ev ikametgâh kümesi (topluluğu)” (BM, 10a/7; Doğan, 2009, s. 337; Tekin, 2004, s. 277), اَخْشَمَ *aşşam* “akşam” (BM, 18a/8; Eker, 2009, s. 244), أُجْمَأَقْ *uçmaq* “cennet” (BM, 9a/3; Eker, 2009, s. 273; Clauson, 1972, s. 257).

Toharca

اَرْبَا *arpa* “arpa” (BM, 12b/5- 19a/1; Clauson, 1975, s. 43-49).

Sonuç

Kitābu Bulğatu'l-Muštāk fī Luğati't-Türk we'l-Kıfçāk, Memlûk Devleti Dönemi'nde Kıpçakça üzerine yazılmış önemli bir eserdir. Kıpçak dilinin özelliklerini yansıtması bakımından önem arz etmektedir.

BM'de yer alan bin elli dört kelime arasında iki yüz yabancı kökenli kelime olması kültürel alışverişin doğal bir sonucudur.

BM'nin isim ve fiil maddeleri sadece Türkçe kelimeler ile değil aynı zamanda yabancı kökenli kelimeler ile de yapılmıştır. Bu eserde Kıpçak Türkçesinde kullanılan Farsça, Moğolca, Arapça, Berberice, Bulgarca, İtalyanca, Slavaca, Sanskriçe, Soğdakça ve Yunanca alıntı kelimeler tespit edilmiştir.

BM'deki Farsça, Moğolca ve Arapça kelimelerin sayısı yüz seksen yedidir. Diğer yabancı kelimelerin toplam sayısı ise on üçtür. Bu da Memlûk- Kıpçakçasının, Memluklerin en yakın komşuları olan Arap ve Farslıların dillerinden etkilendiğini göstermektedir. Moğolca kelimeler ise Türklerin anavatanından bu coğrafyaya taşınmış olmalıdır.

Kaynaklar

- Al-Türk, G. (2012). *Kitābu bulğatu'l-muštāk fī luğati't-Türk we'l-Kıfçāk üzerine dil incelemesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Argunşah, M. Yüksekaya, G. ve Tabaklar, Ö. (2011). *Karahanlıca, Harezmece, Kıpçakça dersleri*. İstanbul: Kesit.
- Atalay, B. (2006). *Divanü lûgat-it-Türk tercümesi*. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Bloghet, E. (1932). *Catalogue des Manuscrits Turcs I*. Paris.
- Büstânî, B. (1987). *Muhît el muhit*. Beyrût: Mektebet'ü Lubnan.
- Caferoğlu, A. (1931). *Kitâb al-idrâk li lisân al-atrak*. İstanbul: Türkiyat Enstitüsü Yayınları.
- Clauson, S.G. (1975). *The foreign elements in early Turkish. Researches in Altaic Languages*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 43-49.

- Doğan, Ş. (2009). Eski Uygur Türkçesi çeviri metinlerindeki özenti alıntılar üzerine. *Sakarya Üniversitesi Fen -Edebiyat Fakültesi, Uluslararası IX. Dil-Yazın-Değişibilim Sempozyumu. (Yaratıcılık ve Yenilik Yılında Yeni Yaklaşımlar) Sempozyum Bildirileri*. Sakarya, 326-344.
- Dozy, R. (1999). *Supplément aux dictionnaires Arabes*. (Çev. Muhammed en'-Nuaymî, Librairie du Liban Place Riad Solh, Beyrouth.
- Gaynutdiova, G. (2005). *İstoriko-lingvistiçeskiy analiz Türko- tatarskogo pismennogo pamyatnika XIV veka Camal al-Dina at-Turki Kitabı bulat al- Muştak fi Lugat at-Turk va-l-Kifçak*. Kazan.
- Gülensoy, T. (1974). Eski ve orta Türkçede Moğolca kelimeler ve Moğolca- Türkçe müşterek kelimeler üzerine notlar. *Türkoloji Dergisi*, 4(1), Ankara.
- Güner, G. (2017). Codex Cumaicus'ta Moğolca alıntı kelimeler üzerine yeni bir yaklaşım. *Gazi Türkiyat*, 20, 9-24.
- El-Hariynî, N. (H. 1302) *el-metali'n-nasriyye fi'l-usuli'l-hattiyye*. Kahire: Emiriyye.
- Krueger, J. R. (2002). Eski Türkçede Mogolca. (Çev. Mustafa Kaçalın), *Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 6, 205-214.
- İbn-Manzûr, (1999). *Lisānū'l-ʿArab*. Kahire.
- Ölmez, M. (1997). Eski Türk Yazıtlarında yabancı ögeler. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 175-186.
- Özyetgin, A. M. (2001). Türk ad bilimine malzemeler: Kitabı'l-İdrak li Lisani'l-Etrak'te kişi adları. *Bilig*, Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, 19, 21-31.
- Poppe, N. N. (2009). *Zemahşerî, Mukaddimetü'l-Edeb, Moğolca-Çağatayca çevirinin sözlüğü*. (Çev. Mustafa S. Kaçalın). Ankara: TDK.
- Stemgass, F. (2005). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Tekin, T. (2004). Türkçede en eski ödünç sözler. *Makaleler II. Tarihi Türk yazı dilleri*. (Haz. Emine Yılmaz ve Nurettin Demir). Ankara: TDK. 227-231.
- Toparlı, R. (1992). *İrşâdü'l-mülûk ve's-selâtin*. Ankara: TDK.
- Türkçe Sözlük*. (1995). Ankara: TDK.
- Zajaczkowski, A. (1938). Ananiasz, Manuel Arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks (Epoque de l'État mamelouk). *The Warsaw society of Sciences and Letters publication of the Oriental Commission*, N 2, Warszawa.
- (1958). *Vocabulaire Arabe-Kıpçak de l'époque de l'Etat Mamelouk, Bulğat al- Muştak fi luğat at-Turk wa'l-Qıfçaq, II- ére partie Le nom*, Warszawa.

Extended Abstract

This study concerns *Kitābu Bulghatu'l-Muštāk fi Luġhati't-Türk we'l-Qıfchāk* which is going to be abbreviated to BM during the essay⁸. BM is an Arabic-Turkish dictionary and one of the writing that has significance in Kipchak-Oghuz studies. It was written by Cemālū'd-Din Ebū Muhammed Abdullāh et-Türki. Even though the time that it was written is not certain, an author called Ebu Bekir said he had read the work in 1451.

The author in its preface calls the work *Tarjumān Al-Luġat At-Turkiyya (Translation of Turkish language)* and articulates that unlike others, it was written to teach Turkish language to Arabs. The author says it was written with the Kipchak accent. Only manuscript of the work is found in Paris Bibliothèque Nationale (National Library) with the registration Id Turc 293 (Turkish Registration Id 293). Each page of the dictionary consists of ten lines. Its size is in 21x 15 ½ diameter. Arabic words are black, while Turkish words are red. On the cover, in addition to the author's name, the name 'Umar bin 'Uthmān Al-Jā'faris takes place as the owner of the work.

It was written in which place is also in discussion. There are two arguments that one says Egypt and Syria the other. Yet, with the help of the words like damla (drop), kıraġı (hoarfrost) and all other evidences, it is considered that it was written in Syria at the Mameluke period. But at the same time, there are some statements that belong to Egypt. For example *sürek sırt* (BM, 11a/2) is the name of an animal living next to the Nile River. It has a delicious meat and is called black crocodile. From this statement, it would be thought to be written in Egypt. In fact, it could be seen as a native cultural situation that the work includes the words belonging to these regions since Mamelukes had controlled both Egypt and Syria.

Polish Turcologist Ananiasz Zajączkowski had worked on the monument. His first writing on the topic is *Manuel Arabe de la Langue des Turcs et des Kiptchaks (Époque de l'État Mamelouk) (Arabic Manual of Turkish and Kipchak Language) (The Mameluke State Period)* and was published in Warsaw in 1938. The preface of this is in French. The second part of BM was published in 1954 with the name of *Zajączkowski Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'Époque de l'État Mamelouk (Arabic-Kipchak Zajączkowski Vocabulary of Mameluke State Period), Bulġatu'l-Muštāk fi luġat at-Türk wa'l-ķıfçaķ II-ème partie Le nom*. In 1958, by giving the photographs of BM pages and only its name section, *Vocabulaire Arabe-Kiptchak de l'Époque de l'État Mamelouk, Bulāat al-Muštaq fi luġat at-Türk wa'l-Qıfçaq, I Le nom* was published again in Warsaw. The vocabulary taking place in BM was given with Polish and French equivalents.

Besides, there is other work *İstoriko-Lingvistiçeskiy Analiz Türko-Tatarskogo Pismennogo Pamyatnika XIV Veka Camal al-Dina at-Turki Kitābu Bulġatu'l-Muštāk fi Luġati't-Türk we'l-ķıfçāk (Source Book of the Person Wondering About the Turkish and Kipchak Language Translation and Linguistic Analysis Written In Tartar Turkish by Camal al-Dina In XIV. Century)* written by Gulnara Raşatovna Gaynutdiova. This work consists of three parts. In the first chapter, BM's history, cultural structure and the principle of formation; in the second, BM's morphological and phonetic features; and in the last part, vocabulary and verb base are handled. The last study on BM is a PhD thesis with the title of *Kitābu Bulġatu'l-Muštāk fi Luġati't-Türk we'l-ķıfçāk Üzerine Dil İncelemesi (Language Examination On Source Book of The Person Wondering About the Turkish and Kipchak Language)* which was written by Gulhan Al-Türk.

BM including right and left pages comprises about one hundred-eighty leaves in total. The noun part takes place between the numbered leaves of 7a and 20b. Between 20b and 89a leaves are for verbs. *Camal al-Dina at-Turki* wrote BM with his unique system. On the first page of the work, there are Arabic letters that have no equivalents in Turkish like /س, ث, /z, /ظ, /ز, /ض and *muhmel ayın* /ع, /g, / written with a Persian letter having /η/ with three dots /ق/.

Camal al-Dina at-Turki, like other classic authors begins his work by praising, thanking God and saying salawat to the Prophet Muhammed. Then, he calls BM as ‘‘The Book of Turkish Translation (Turkish Dictionary)’’. He mentions that he benefited from *es-Saħih Mine'd-Durreti'l-Mudi'a compiled*

⁸ This study is an article produced from the PhD thesis named *Kitābu Bulġatu'l-Muštāk fi Luġati't-Türk we'l-ķıfçāk Üzerine Dil İncelemesi (Language Examination On Source Book of The Person Wondering About the Turkish and Kipchak Language)*.

by Alâ'ad-Dīn Bilig al-Kıpcakî and written by el-Anwâr el-Mudi'a and İmādu'd- Dīm Dāwud bin Ali bin Muhammed al-Warrāq el-Mısrî, while writing items in his book.

The book has two chapters as noun and verb. Noun consists of four parts and seventeen sections, and classified considering its subjects. Noun chapter deals with noun, noun inflection, pronouns, adverbs of time and prepositions. There is a separated part for prepositions under the title of adverb. Verb part was constructed irregularly considering Arab alphabet. He wrote many of Arabic words with fluent Arabic and the other words with public language. This is the reason of disorder. Verbs take place in the form of past tense, simple present tense and the imperative. All Turkish translation words were marked. Sometimes for the translation of Arabic words, Persian and Arabic words are given instead of Turkish.

Thousand fifty four words appear in BM. Two hundred of them are foreign words. Some given words as entry are Persian, Mongolian, Berberian, Italian, Sanskrit, Slavonic, Sogdian and Tocharian in addition to both Turkish and Arabic words. For example: اَرْمَغَان is Persian and means "gift". فَرشْتَلَر is an example of a Persian word with Turkish adjunction, that has a meaning of "angels". اِسْمَرْدِي is one of the examples that a verb derived from a Persian noun. It means "ordered". زِيَان اَتِي is a word that a Persian noun and Turkish verb are united, and means "wasted".

For Mongolian words, بِيئِنَا which means "more" could be given as an instance. There is only one exceptional word in the work consisting of a Mongolian noun and a Turkish verb كِرْتِي that means "to pollute".

In BM, sometimes Persian-Arabic words like مُنْطَجَر "fruit sugar", Arabic-Kipchak words like دَنْدَلِي "night time, at night" and Arabic compound verbs like نور قَلْدِي "brightened" could be encountered.

Sometimes, a Bulgarian word like اَصْن "candle", an Italian word like طَبَا "stopper", or a Sanskrit word like دِيَم "demon" take part in BM.

Kitābu Bulğatu'l-Muštāk fi Luğati't-Türk we'l-Kıfçāk, is a fundamental work written on Kipchak language at the Mameluke period. It has also the features of Kipchak language.

In BM there are a thousand fifty four words but among them two hundred of foreign origin words appeared because of the cultural commerce. This work includes thus Persian, Mongolian, Arabic, Berberian, Bulgarian, Italian, Sanskrit, Slavonic, Sogdian and Tocharian except Turkish words.

As BM has Persian, Mongolian and Arabic words more than other foreign words, it can be said that Kipchak language was affected by Arabic and Persian neighbours. For Mongolian words, it could be also thought that they came from the motherland of Turkey.